

VI. A BÉLAKÚTI/PÉTERVÁRADI MONOSTOR MARADVÁNYAI

A török rohamot megelőző ágyúzásban a védművek is és a monostor épületei is megrongálódtak. Szulejmán szultán (1520–1566) naplója szerint⁴⁸¹, „az ágyúk (...) a vár templomát és házait át- meg átluggatták”. Giovanni Burgio pápai követ jelentésében pedig az áll⁴⁸², hogy az épületek közül csak a templomtorony maradt meg épségben. A törökök azonban már az elfoglalás napján muzulmán istentiszteletet tartottak a sebtiben átalakított templomban⁴⁸³. Ez pedig talán arra utal, hogy a monostortemplom sérülései nem lehettek igazán súlyosak. A kolostornégyszög, valamint a templom tetőszerkezetének károsodására utaló esetleges nyomokról már az alaprajzok elemzése során szóltam.

Az elfoglalás másnapján a török sereg folytatta előrenyomulását a Duna-parti hadiúton. Szulejmán szultán 1526-os hadjáratának fő célja II. Lajos király hadseregének megsemmisítése volt⁴⁸⁴. Pétervárad és más szerémségi várak elfoglalása a hadfelvonulási útvonal biztosítását szolgálta. Az újonnan elfoglalt várakban a szultán minden valószínűség szerint helyőrséget hagyott hátra. Erre utal az a – fentebb már említett – adat is, hogy a péterváradai monostor-templomot azonnal dzsámivá alakították át. Szulejmán arra törekedhetett, hogy a környékbeli várakhoz hasonlóan Péterváradot is tartósan megszállja, és azt a török végvárrendszer egy újabb láncszemévé tegye⁴⁸⁵. A Szerémség bekebelezése nagy stratégiai előnyhöz juttatta az Oszmán Birodalmat⁴⁸⁶. E területgyarapítás egyrészt a belgrádi vár biztonságát növelte, másrészt a legfontosabb hadiút mentén fekvő várak birtoklása a gyors és kedvező hadfelvonulás lehetőségét jelentette. Emiatt lett volna elsőrendű feladat az 1526 utáni években a török kiszorítása az újonnan elfoglalt területekről. A szerémségi végvári harcok változó sikerrel folytak – a törökök is több alkalommal vereséget szenvedtek. Cserni Jován és Beriszló István nyugat-szerémségi várakat foglalt vissza, 1527 elején pedig Radics Bozsics naszádjai Pétervárad környékén portyáztak⁴⁸⁷. Egy 1529-es dubrovniki (középkori magyar szóhasználatnál élve: raguzai) kémjelentés mégis arról számol be, hogy Péterváradnak erős török helyőrsége van⁴⁸⁸. Így bizonyosra vehető, hogy a vár új urai éppen a mohácsi csata utáni években tudták megszilárdítani hatalmukat.

Az 1530-as évekből két ellentmondásos adat maradt fenn⁴⁸⁹. Egy német követjelentés szerint⁴⁹⁰ 1533-ban Szulejmán szultán felajánlotta a Konstantinápolyban tárgyaló Werbőczy Istvánnak, hogy a szerémségi várakat János királynak átadja. Nincs nyoma annak, hogy a szultán ígéretét be akarta volna tartani. Az elkövetkező évek eseményei inkább e lehetőség ellen szólnak⁴⁹¹. További problémákat rejt magában Forgách Ferenc krónikájának azon megjegyzése⁴⁹², hogy Perényi Péter⁴⁹³ a mohácsi csata utáni években csellel megszerezte Péterváradot és Slankament (középkori magyar nevén Szalánkement). A krónika szerint Perényi Péter Ferenc nevű fiát ekkor már Konstantinápolyban tartották fogva, ami az 1532 utáni évekre utal⁴⁹⁴. Az 1530-as években keletkezett okiratok azonban Perényi akcióját nem említik, így Forgách Ferenc 1570 körül lejegyzett adatát⁴⁹⁵ kételkedéssel kell fogadnunk. E megközelítést támasztják alá a török források is, amelyekben a péterváradai dzsámi 1539–1540-ben szerepel⁴⁹⁶.

Az 1541-es török hadjárat eredményeként a hódoltság határa kitolódott északi és nyugati irányban⁴⁹⁷, így Pétervárad stratégiai jelentősége is minimá-

lisra csökkent. Erre utal kis létszámú török helyőrsége is⁴⁹⁸. A vár a Duna partján vezető út ellenőrzése⁴⁹⁹ mellett közigazgatási feladatokat is ellátott⁵⁰⁰.

Fentebb már többször utaltam arra, hogy Péterváradot számos XVI–XVII. századi követjelentés is említi⁵⁰¹. Az összes leírásból a védművek pusztulása, az Oszmán Birodalom alattvalóira jellemző hanyagság és nemtörődömség olvasható ki⁵⁰². A monostortemplomot a vár őrsége részben dzsáminak, részben pedig magtárnak használta⁵⁰³. A török források közül Evlija Cselebi útleírása a legjelentősebb⁵⁰⁴, mert feljegyezte, hogy az apátsági templomot új urai Szulejmán kán dzsáminak nevezték. Az Oszmán Birodalomban elterjedt szokás volt az újonnan elfoglalt várak vagy városok dzsámivá alakított templomait a meghódítás pillanatában uralkodó szultán nevével illetni⁵⁰⁵.

A péterváradi várat a Szent Liga egyesített hadserege a nagyharsányi csata után, 1687 augusztusában vagy szeptemberében ostrom nélkül mentette fel⁵⁰⁶. Nem tudtam kideríteni, milyen forrás alapján állította Julije Kempf azt⁵⁰⁷, hogy a visszafoglaláskor a várban egy szép freskókkal díszített templom állt. Valószínűbbnek tűnik, hogy e megjegyzés az egyik suburbiumi, dzsámivá át nem alakított templomra⁵⁰⁸ vonatkozhat.

Pétervárad védművei a XVII. század végére annyira elavultak⁵⁰⁹ és romosak voltak, hogy a vár 1687 és 1691 közt ötször is gazdát cserélt ostrom nélkül⁵¹⁰. Az osztrák hadsereg 1691 júliusában foglalta el végleg⁵¹¹.

1692. október 18-án rakta le Karl Eugen de Croy herceg, osztrák altábornagy a ma is álló, Vauban-rendszerű péterváradi erőd alapkövét⁵¹². Az építkezés csak majdnem száz év múlva, 1780-ban vagy 1783-ban fejeződött be⁵¹³. Az erőd magja, a fellegvár azonban igen gyorsan megépült. A kezdeti vietséget a török háború eseményei indokolták⁵¹⁴. 1690-től ismét török kézen volt Belgrád, így, mint 1521 után is, újra Péterváradnál lehetett és kellett az észak felé törő szultáni seregeket feltartóztatni. Az új erőd jelentőségét a hadiesemények igen hamar igazolták. Már 1694 őszén Szürmeli Ali nagyvezér serege ostromolta, de bevenni nem tudta⁵¹⁵. Az ostrom sikertelenségének oka a nagyszámú védő mellett az is, hogy a felső vár védművei már jelentős mértékben kiépültek⁵¹⁶.

Az építkezés az ostromlók által legkönnyebben megközelíthető nyugati és délnyugati oldalon indult⁵¹⁷. Itt épült föl a Lipót-, valamint az Ince-bástya⁵¹⁸. Egy 1693 októberében készült alaprajz⁵¹⁹ szerint e védművek már készen állnak. Az új falak felhúzását a középkori építmények szakasos rombolása előzte meg. E feladatot a bécsi Udvari Haditanács által idevezényelt aknászalakulatok látták el⁵²⁰. Ezek, sajnos, alapos munkát végeztek. A robbantások, valamint az ezeket követő talajjegengetés következményeként a középkori épületeknek nem ma-

radt felszíni nyoma. A XVII. század végi járószint alatt azonban még minden valószínűség szerint vannak falmaradványok. Kiterjedésüket tisztázhatják az 1986 óta folyó régészeti ásatások.

Az Udvari Haditanácshoz intézett jelentésekből kitűnik, hogy a XVII. század végi építkezések egyik nagy hátráltatója az anyagihiány volt⁵²¹. Bécsben ugyanis a várépítés ellátására nyolc téglagyárat irányoztak elő, ezeknek azonban az 1690-es években még csak a kisebb része létezett⁵²². E körülmény folytán a legkorábbi építkezések a falak textúrája alapján is könnyen felismerhetők. A későbbi bástyák és falak alapanyaga vörös téglá, csak a sarkokat erősítették kőlapokkal. Az 1690-es évek elején ezzel ellentétben még a helyszínen található összes anyagot felhasználták: a várhegy zöldesszürke sziklájának darabjait – ezeket általában csak egyik oldalukon faragták simára –, továbbá fehér mészkőkvadereket, sőt néhány kő ágyúgolyót is (14. kép). Az építőanyag nagyon is különböző méreteiből adódó egyenlőtlenégeket kiegyenlítő téglasorokkal, illetve sok habarcs felhasználásával küszöbölték ki. Az építőanyag sokfélesége ellenére is e falak igen szilárdak, homlokzati oldaluk sima. Csak itt-ott ugranak ki a fal síkjából a befalazott ágyúgolyók.

A XVII. század végi tüzérség kő ágyúgolyót már nem használt⁵²³, így ezek középkori eredete bizonyos. Joggal feltételezhető ugyanez a mészkőkvaderekről is. Hans Dernschwamm 1553-as útleírása szerint⁵²⁴ Pétervárad igen fehér. E megjegyzés talán arra utal, hogy a középkori építmények – vagy legalábbis egy részük – alapanyaga fehér mészkő volt. Mégsem lehet teljes biztonsággal állítani, hogy a Lipót- és Ince-bástyába falazott mészkőkvaderek a péterváradi középkori építkezések maradványai. A XVII–XVIII. századi erőd falába ugyanis a helyi kövek mellett más szerémségi, középkori épületek anyaga is belekeült⁵²⁵.

Belefalaztak az Ince-bástya nyugati homlokába egy, szintén fehér mészkőből faragott, hosszanti hornyolatokkal díszített építészeti tagozatot (15. kép) is. Ha eltekintünk a római kori eredet lehetőségétől, e töredéket egy XIV–XVI. századi ablakbéllet részének határozhatjuk meg⁵²⁶. A fentebb már említett „bizonytalansági tényező” miatt e kőről sem állítható, hogy a péterváradi középkori vár egyik épületének része.

Az Ince-bástya déli homlokán a fal felhúzásakor hét kő ágyúgolyót úgy helyeztek el, hogy ezek egy ábrát rajzoljanak ki, ha egyes vonalakkal kötjük össze őket (17. kép). Az ábrát vagy egy kiterjesztett karú emberalaknak, vagy pedig – ami talán még valószínűbb – egy háromszög alakú talapzaton álló keresztnek értelmezhetjük, attól függően, összekötjük-e a két alsó ágyúgolyót (a

17. képen szaggatott vonalakkal jelölt szakaszt). Mindkét rekonstrukciónak van alapja. A nagyméretű alakkkal az építők a védelem erejét akarhatták fitogtatni⁵²⁷, a kereszt pedig talán arra utalhatott, hogy a vár ismét keresztény kézen van. Felvethető továbbá annak a lehetősége is⁵²⁸, hogy a korábbi épületek elemeinek felhasználásával a XVII. század végén egyszerűen csak a vár ősiségét igyekeztek megörökíteni. Az első két értelmezés szerint az ágyúgolyókból kirajzolt – és annak idején feltehetően festéssel is kihangsúlyozott – ábra a „pszichológiai hadviselés” egy két évszázaddal ezelőtti megnyilvánulása. Erre utal a helyválasztás is (a 16. képen, Pétervárad egy 1700 körüli alaprajzán⁵²⁹, az ábra helyét nyíl jelöli). Az Ince-bástya déli homlokzata, a külső védművek elkészülte előtt távolról is jól látható volt. Másrészt a felső vár 1694-ben már készen álló⁵³⁰ déli kapujához is e bástya tövében vezetett az út. Így a várba délről, a Török Birodalom irányából érkező barát vagy ellenség az ábrát biztosan észrevette.

Az ágyúgolyókból kirajzolódó ábra jobb alsó sarka alatt (a 17. képen nyíllal megjelölt helyen) egy fehér mészkőből faragott konzol⁵³¹ látható (18–19. kép). Valószínűleg nem véletlenül rakták be a falba éppen ezen a helyen a széles, torz emberfejet ábrázoló építészeti tagozatot, számomra azonban nem egészen világos, milyen módon erősíti egymás mondanivalóját a két ábrázolás. Két tény kétségbevonhatatlan. Egyrészt: a falazás technikájából következik, hogy előbb építették be a konzolt, és csak utána az ágyúgolyókat. Másrészt a kő spolium, nem a XVII. század végi építkezések alkalmával készült. Egy korábbi épület boltozatának volt a része, a vár falába csak másodlagosan került.

Első pillantásra hajlamosak lehetnénk arra, hogy a gyámkőt egyszerűsége miatt román kori emléknek tartsuk. A részletformák azonban bizonyítják, hogy e látszat csalóka⁵³². A nagyméretű, kerek szemek, amelyeket alulról is, felülről is szemhéjak kereteznek, az ornyeregnél összeszűkülő, lejjebb viszont igen erősen kiszélesedő, lapos, pisze orr, a külön megmintázott orrlyukak, az egyetlen ívből kiképzett szemöldök és orrcimpa, a szélesre széthúzott, keskeny száj, valamint az is, hogy az arc széle egyben az építészeti tagozat oldalsó lezárása is, mind a Parler-műhely irányába mutatnak⁵³³. Az azonosítást erősíti, hogy az e műhely elveit követő mesterek nagy előszeretettel helyeztek a boltozatindításokba torz ember- vagy állatfejet ábrázoló, ún. maszkos konzolt⁵³⁴.

A péterváradi erőd falában levő gyámkő természetesen nem áll azonos szinten a Parler-műhely legkimagaslóbb alkotásaival⁵³⁵, azoknál jóval durvább faragású. Meg kell jegyezni azonban azt, hogy vannak egyszerűbb kiképzésű maszkos konzolok is⁵³⁶, és a péterváradi kő mai, meglehetősen egyenletlen fe-

lüllete, legalábbis részben, az azt már közel három évszázada mosó eső mállasztó hatásával is magyarázható.

A középkori Magyarországra a Parler-körhöz tartozó mestereket Zsigmond király hívta be, aki a budai királyi palota építkezéseinek alkalmazta őket⁵³⁷. A királyi megbízáson kívül a műhely vállalt munkát a gazdagabb városokban – Budán, Pozsonyban (Bratislava, Csehszl.), Kassán (Košice, Csehszl.), Zágrábban, Segesváron (Sighișoara, Rom.), Brassóban (Brașov, Rom.) stb. – is, de felfogadták őket a nagyhatalmú bárók is – Eberhard Albeni, Stiborici Stibor, a Cilleiek, az Újlakiak stb⁵³⁸.

Az írott forrásokban azonban nincs nyoma annak, hogy Péterváradon Zsigmond király korában építkezések folytak volna. Sőt a monostor és a vár Albert király 1439-es adománylevele⁵³⁹, illetve V. Miklós pápa 1449-es oklevele⁵⁴⁰ szerint is romos. A pápai oklevél – mivel a távoli Rómában állították ki – nem biztos, hogy a valós állapotot tükrözi. Albert király azonban Péterváradon személyesen is járt, így oklevelének szavai feltétlenül hitelt érdemelnek. Mégis, mint már korábban utaltam rá, a XV. század középső harmadában a királyok, valamint az ország főurai is e helyen többször is jártak. A Pétervárad iránti megnövekedett érdeklődés a védművek egyre nagyobb jelentőségével magyarázható, nem valószínű azonban, hogy a bárók, Hunyadi János kormányzó vagy Mátyás király napokat, sőt heteket töltött volna egy romos helyen.

Valószínű tehát, hogy az apátság 1439 utáni kegyurai, Garai László, illetve Újlaki Miklós Péterváradon építkezésekbe fogtak. Emellett szól az is, hogy mindkét főúri család nagy építető hírében állt. Újlaki Miklós az iloki (középkori magyar nevén újlaki) vár palotáját és ferences templomát újjátta fel a XV. század középső harmadában⁵⁴¹ – és itt Andjela Horvat megállapítása szerint⁵⁴² Parler-képzetségű mesterek dolgoztak. Garai László nevéhez pedig a budai Nagyboldogasszony-templom északi oldalkápolnájának felépítése, valamint a kőszegi és a siklósi vár palotájának átépítése kapcsolódik⁵⁴³. Garai László a Parler-műhellyel rokonságán keresztül is kapcsolatba kerülhetett. Parler-képzetségű mestereket fogadtak fel több épület kivitelezésére is⁵⁴⁴ a Garaiak legközelebbi szövetségesei és ligatársai, a Cilleiek⁵⁴⁵ is.

Felvetődhet egy olyan gondolat, hogy egy Parler-típusú konzol 1439 utáni keltezése túl késői. Az ellentmondás azonban csak látszólagos. Marosi Ernő kutatásai nyomán vált ismertté⁵⁴⁶, hogy a magyarországi Parler-típusú épületek zömét nem a XIV–XV. század fordulóján⁵⁴⁷, hanem Zsigmond király uralmának utolsó szakaszában, az 1420-as vagy 1430-as években emelték.

A felsoroltak alapján a péterváradai erőd Ince-bástyájába falazott Parler-

típusú konzolt egy helyi, XV. század közepi építkezés maradványának lehetne tartani, ha nem lenne a már említett „bizonytalansági tényező”. A XVII–XVIII. századi erőd falába több környékbeli középkori épület kövei is belekerültek. A fentebb említett iloki várból is szállítottak ide építőanyagot⁵⁴⁸, egy olyan helyről, ahol a Parler-műhely tevékenysége bizonyított⁵⁴⁹. Igaz ugyan, hogy az írott források szerint iloki kövek csak III. Károly (1711–1740) idejében kerültek át Péterváradra – akkor, amikor az Ince-bástya már több évtizede készen állt⁵⁵⁰. Kétségeinket azonban ezen ellenvetés nem oszthatja el; mert egy olyan korábbi szállítás is elképzelhető, amelynek nem maradt ránk írott nyoma.

Mint a többi vitás kérdésben is, biztos eredményeket ez esetben is csak a várban jelenleg is folyó régészeti feltárások hozhatnak.